کتێب\ ئەنتۆلۆجیای شیعری کرمانجی کوردی.. عەبدوڵا سەمان (مەشخەڵ)

بۆ خوێندنەوەی ئەم کتێبە کلیکی ئێرە بکەن..

Mashkhal-Kteb_AntologiaDownload

بۆچی درامای پێستی شێر بوو بە وەرچەرخان لە دراما؟.. حەیدەر عەبدولڕەحمان

چوار ساڵ زنجیرەی (پێستی شێر)لە دەرهێنانی (جەمشید مەحموودی) بەرهەم هێنراوە، یەکەم ئەڵقەی لە مانگی ئەیلوولی 2022 نمایش کرد، لەگەڵ خۆیدا شەپۆلێکی گەورەی گفتوگۆی لەناو میدیا و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکاندا هێنایە کایەوە، کە تا ئێستاش بەردەوامی هەیە. ناونیشانی دراماکە لەگەڵ ڕانییەکی زێر بەناوبانگی هونەرمەند ئیبی (Ebi) بەناوی (پوست شیر) وەرگیراوە، لە تێکستی ئاو گەڕانییەدا هاتووە: دەم وەك پێستی شێرە، بەڵام لە کاتی بینینی تێدا دەبێتە پڕۆی گوڵ.
ئەمە ڕەنگ وەسفی نەعیمی باوك دەکات، وەك پیاوێکی زبرو بەهێز، وەك پێستی شێر ڕەق و بەرگەگرە بەرامبەر دوژمنانی، بەڵام ناسکتر لە پڕۆی گوڵ بەرانبەر ساحلی کچی .
چیرۆکی (پێستی شێر) باس لە تراژیدیایەکی قووڵی ئابردوویەکی پڕ لەهەڵە و ئێستایەکی پڕ لە تەنیدا دەکات.
چیرۆکەکە بەئازادبوونی نەعیم (هادی حیجازی فەر) لە زیندان دەست پێدەکات، دوای ئەوەی ١٥ ساڵی تەمەنی لە زیندانداا بەسەر برد.
نەعیم تەنها ئاوەتی ئەوبووە ، ڕۆژە لە ڕۆژان بە(ساحل) ی کچە تاقانەکەی بگاتەوە، بەڵام هێندە لەکاتی گەڕانەویان لە گەشتکیاندا تەنەپەیبوو ، کاتە لەلایەن گروپێکی نەناسراوەوە هەرش

کرایە سەر ئۆتۆمبێلەکەیان و نەعیم بەهەش دەکرێت و ساحل دەفەندرێت.
دوای ماوەیەکی کورت، تارمێکی سووتاو دەدەزرێتەوە، گوایە تارمی ساحلە. ئیدی لێرەوە جیهانی نەعیم دادەمەت.
نەعیم ناتوانێ قەناعەت بە خۆی بکات ساحل مردبێت، یان بەو شێوەیە بکوژرێت، بۆیە نەعیم بە یارمەتی(ئازا پەروانە) ی هاوڕێ ی ، دەکەونە گەڕان بەدوای بکوژەکاندا.
لەهەمان کاتدا، ئەفسەرێکی پۆلیس بەناوی موشکات (شەهاب حوسەینی) کە خۆی پێشتر کچێکی بە شێوەیەکی تووندوتیژ کوژراوە، دەستیکە دەگرێتە دەست.
لە ناوەڕاستی زنجیرەکەدا، سوپرایزێکی گەورە ڕووددات، کاتێ ئاشکرا دەبێت ساحل نەمردووە! بەڵکو ڕفێندراوە و لە شوێنێکی شاراوە بەند کراوە. دەرکەوت کە ئەو تارمەی دەزرایەوە پلانێکی داڕێژراو بوو بۆ ئەوەی نەعیم دەست و پێی بشکێ و لە ساحلی کچی بە ئومێد بێت.
لەم نەوەندەدا، لەیلا (ژیلا شاهی) وەك هاوسەری ئازا پەروانە، دەورێکی مرۆیی گرنگ دەگێڕێت. کاتێ دەبینێت چۆن ئازای مێردی ژیانی خۆی دەخاتە مەترسییەوە بۆ یارمەتیدانی نەعیمی هاوڕێی، (لەیلا) لەو زنجیرەیەدا سیمبولی ئەو ئارامی و قوربانییە بوو، کە لەجیهانە پڕ لەخوێن و تەقەکەی نەعیمدا مابووەوە، ئەو ژنە نموونەیەکی لە خۆڕاگری بەرامبەر بە مەردەکەی نیشاندا، کە لە خۆڕاگری نەعیم بە ساحل کەمتر نەبێت .
ئەم سیناریۆیە وای لە بینەر کرد، کە تا کۆتا ئەقڵە نزانێت (سەرکی باندەکە) کێیە، چونکە بینەر بە گشتی گومانی لەسەر هەموو کاراکتەرەکان دروست کردبوو.
جیاوازی ئەم دراماتیە لەوەش دابوو، پۆلیس تەنها بەدوای بکوژەکەدا ناگەڕێت، بەڵکو (نەعیم) و (ئازا پەروانە)ی هاوڕێی، بە شێوازێکی شەخسی و لە دژی یاسا، دەکەونە شوێن تاوانبارەکان، ئەمەش ململانێیەکی تری لە ریتمی دراماکە دروست کردبوو.
(جمشید مەحمودی) کە دەرهێنەرێکی بە تەجروبەی ئەفغانی نیشتەجێی ئێران، پێشتریش لە سینەمادا سەرکەوتنی گەورەی هەبووە. لەم زنجیرەیەدا چەند تەکنیکێکی بەکارهێناوە:
ڕیتمی خێرا و سوپرایز، هەر ئەقڵەیەك بگرێیەکی نوێ کۆتایی دێت.
دەرهێنەر توانیویەتی بینەر بجووڵێنێت لابگرێت کە نەتوانێت پێشبینی ڕووداوی داهاتوو بکات.
بەکارهێنانی فلاش باگکان تەنها بە پێکردنەوەی کات نییە، بەڵکو بە ناساندنی سایکۆلۆژیای کاراکتەرەکانە.

بەتایبەت پەیوەندی نەعیم و کچکەی کە وادەکات بینەر زیاتر هاوسۆزیان بۆت.
ستایلی وێنەگرتنەکە مایلە بە ڕەنگی سارد و تاریك، کە گوزارشت لەو خەم و تووڕەییە بکات،کە بەسەر شار و کاراکتەرەکاندا زاڵە.
ئەم زنجیرەیە بەچەند خاڵێك لەدراماکانی تری ئێران جیا دەبێتەوە:
شکاندنی قاڵبی پۆلیسی کلاسیك، لە زۆربەی دراماکانی پێشتر، پۆلیس هەمیشە کارەکتەرێکی بە کەم و کوڕی بووە، بەڵام لێرەدا (موشکات) ك ئەفسەرە پۆلیسەکە کە (شەهاب حوسەینی) ڕۆڵی دەگێڕێت) خەی مرۆڤێکی شکاوە، کەشەی خەزانی و دەروونی هەیە، و هەندێك جار یاساکان دەبەزێنێت بۆ گەیشتن بەئەنجام.
نواندنی (هادی حیجاز فەر ـ نەعیم) و پانتەها بەهرام ، بەتایبەت شەهاب حوسەینی، ئاستی دراماکەیان بۆ ئاستی سینەمایی بەرز کردووەتەوە.
لەم دراماییدا دەردەکەوبَـت ، هیـچ شتـێك بە ڕەکەوت نییە، لە پێشاکەوە تا موزیکەکەی (بامداد ئەفشار) کە فشارێکی دەروونی بەردەوام لەسەر بینەر دروست دەکەن.
دراماکە بەبە پەردە پێنج دەخاتە سەر لایەنە تاریکەکانی کەمەگە، جیهانی تاوانکاران و ئەو پێوەندییە مرۆییە قووڵانەی کە لە ناو جەرگەی ئازاردا دروست دەبن.
بە کورتی: پێستی شێر ستاندارێکی نوێی بە دراماى تەلەفزیۆنی لە ناوچەکەدا دانا و سەلماندی کە دەکرێت چیرۆکێکی پۆلیسی سادە بگەڕێت بە تراژیدیایەکی مرۆیی قووڵ.

حەیدەر عەبدولڕەحمان

ئاستکردنەوەی مەژووویی- خۆنی قەرەویس!- نووسینی بەختیار مام حەمید (لالێ بەختیار)

داستانی نەمریی قەرەویس ئاهیبەگی، ئەو پیاوەی کە ئیشی زەر کراوە بە شاردنەوەی ئازایی و لێهاتوویێکی.

دەروویەکی تر بە دەزینەوەی چۆلکەکی دوو زاتی گورە.

سەرتا، گۆرانەوەی باسکە بە کورتی و سەرپێیی.

لە تەومژی مژووی پە لە هەوراز و نشێوی کورددا، هەندێک ناوی دروشاوە هەن کە وەک تاشەبەردی بنچینەیی ناسنامەی نەتەوەیەک دەردەکەون.
هەرچەندە داگیرکەران هەوڵی تەواوەتییان داوە بە گومکردن و شاردنەوەی ئەم مژووە پە لە پەندانەی ناوخۆی هەزکانی نەتەوەی کورد، یەکێک لەو ناوانە، قەرەوێس ئاڤیوێیی(ئاڤیەگیی)ە. ئەو کۆی مستەفا بەگ کۆی وێس کۆی عەلی بەگی جافە، کە هەمان عەل بەگی جافی ناودار و پێشبینیکاری مەزنی کوردە.
واتە قەرەوێس پێشینەیەکی هەسەن و مەعریفییانەی ناو جیهانبینیی پێشبینیکارانەی کوردی هەیە.
قەرەوێس لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا، نێک هەر وەک گورە پیاو و دەمسپی، بەڵکو وەک پێشەنگ و ئابووری عەشیرەتی ئاڤیەگی، سەبەری شکە و چاونەترسیی خۆی بەسەر گەرمیان و کوستانی کوردستانی جافداریی ئەو سەردەمدا کێشابوو، بەگومان بە هاوکاریی برا و ئامۆزاکانی و تەواوی هەزی جاف و هەزکانیتر.

جەنگاوەرێک لە دەوری دوازدە ئێستەرە

قەرەوێس تەنها سەرکردەیەکی خێڵەکی نەبوو، بەڵکو نیشانەی هەستایەتی و بەرکەتی نەوەداریی بوو.
مژوو بە شانازییەوە باس لە دوازدە کۆی ئەم پیاوە دەکات، کە هەریەکەیان وەک تیشکێکی بەهێزی ناو جاف و کوردەکان لە ناوچەکەدا دەدرەوشانەوە: (مەولان، حسەن، شاوێس، شاسوار، محەمەد، مامک، قارەمان، کەریم، بارام، زەراو و سان ئەحمەد و ناوەکیان دیار نیە).
لە تەک ئەم کۆە چاونەترسانەدا، کەمێکی زەر لە کچانی شەرەرش و سوپایەک لە برایانی وەک (خدروێس، خوادە، عەلیوەس، میروێس، ئاغاوێس، پیروێس، شاوێس، باوێس_مام فایەقی مامە قادر ئێیوت: مراوێس، مەلاوێس، کاکەوێسیشیان هەبووە) و چەندانی تر پشت و پەنای بوون. ئەم کەمێکە سوارچاکە، قەرەوێسیان کردبووە هەزکی لەهاتوو کە هیچ داگیرکەرێک نێدەوێرا بە چاوی کەمەوە سەیری سنووری قەڵەمڕەوی ئەوان بکا.

یاخیبوون لە ستەمی عوسمانی و ململانێی باج

لەو سەردەمدا کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە ملهوڕی و بێناوی (باج و پاکژوپاوێن) خەریکی تاڵانکردنی گەنجی دەستی کورد بوو، قەڕەوێس وەک قەڵایەکی بەرز لەبەردەمیاندا وەستا. ئەو بە دەنگەکی پڕ لە بەواوە دەیگوت:

«ئەمە لەڕ بە ئارەقەی نەوچەوانمان ژیان دەسازێنین و بە خوێنیشمان خاک دەپارێزین؛ چۆن دەبێت سەرانە بدەین بەوانەی تەنها زمانی تووندوتیژی دەزانن؟» مەبەستی داگیرکەری دەرەکیی و خیانەتکارانی ناوخۆیی بووە.

قەڕەوێس وەک پیاوەکی ملنەدەر و خەرجنەدەر ناسرا؛ ئەو نەک هەر خۆی، بەڵکو هەموو عەشیرەتی ئایبەگیی و تانانەت هاوپەیمانەکانی ئایبەگیی لە دژی ملهوڕی عوسمانییەکان بە شۆڕەکی سەرەتایی هاپەاند. ئەم یاخیبوونە و پاراستنی سەربەخۆیی سنوورەکان، عوسمانییەکانی تووشی شەک کرد و کێنەیەکی قووڵی لە دڵیاندا چاند کە بووە هەکاری دانانی پیلان بۆ کوشتن و سڕینەوەی ناوی قەڕەوێس.

ئەو هۆڕەی بوو بە پەند: "هۆڕی کوشتنی قەڕە"

دواجار داگیرکەران کە نەیانەتوانی لە مەیدانی جەنگ و هووبووونەوەی هاستەوخۆدا ئەم شەڕە پاشکشە پێ بکەن، پەنایان برد بە پیلانی هێش. لە ساتەکی کتوپڕدا بە هاوکاریی دەستی خیانەتی ناوخۆیی، قەڕەوێسیان شەهید کرد. ئەو هۆڕەی ئەم پیاوە مەزنە کەوت و کورا، وەک حەشر بووە. بەهەی زەریی کوڵ و کچ و برا و برازاکانی، شین و گریان و هاوکات شمشێرکێشانی تۆڵەکردنەوەکە هەندە گەورە و هۆڕەنەر بوو، کە دەنگدانەوەکەی هەموو کوردستانی(باشوور)ی بەتایبەت ناو جافەکان گرتەوە و دانە دانە تۆڵەیان لە خیانەتکارانی ناوخۆیی و دەرەکیی ئەکردەوە بە جۆرەک کە زەربەی مانگەکان دانیەکیان لە بەشدارانی پیلانەکە ئەکوشت و ببوون بە بەڵایەکی گەورە بە گیانی فەرمانبەردارانی عوسمانیی لەو سەردەمدا، واتە تۆمەتەندەوەی خوێنی قەڕەوێس زەری خایاندووە و زەر کەس لەو پەناوەدا تەمە کراوە.
لەو کاتەوە تا ئێستا، لە زمانی کوردییدا بووە بە پەندەکی نەمر؛ کاتەک هەرایەکی گەورە و هاتوهاوارەکی بە سەروبەر هەبێت، دەگوترێت:

«بوو بەو هۆڕەی وا قەڕەوێسی تێدا کوژرا!»

«یەڕی ئەو هۆڕەیە وا قەڕە کوژیا!»

هەروەها ئاگادار کارەکانیان دوژمنایەتییەک زۆر درێژی بکێشێت، دەگوترێت: «بوو بە خوێنی قەڵەم، هەر نابڕێتەوە!»
ئەوترێت دوای کوشتنی بەناهەقی قەرەداغیس، براکانی قەرەداغیس و کۆمەکانی، بە کەی دەنگ مامەیان (خدروەیس) کە پیاوێکی بەهەیبەت و ئاقڵمەند بووە، ئەکەنە براگەورەی تیرەکەیان.

ئاگ و پێشەی زانست و ئەدەب.

هەرچەندە عوسمانییەکان ویستیان بە کوشتنی قەرەداغیس ئاگی ئەم خزانە هەڵبکەنن و ناو و مێژووی قەرەداغیش یاخی بسڕنەوە، بەڵام خوێنی ئەو لە نەوەکانیدا بوو بە تیشکی زانست و عیرفان و جیهانی ئیسلامی و کوردیی ڕۆشن کردەوە. قەرەداغیس باپیرە گەورەی دوو لە مەزنترین ستوونەکانی مێژووی کوردە:

حەزرەتی مەولانا خالیدی نەقشبەندی: (خالیدی ئەحمەدی حسێنی قەرەداغیس)، کە نەوەی "حسێن"ی کوڕی قەرەداغیسە و جیهانی ئیسلامی بە زانست و عیرفانی ئەو گەلا و سەرحەقەی یەکەک لە تاریقەتە گەورەکانی سۆفیگەریە کە نەقشبەندیە.

حەزرەتی نالی: (خدری ئەحمەدی شاویسی قەرەداغیس)، کە نەوەی "شاویس"ی کوڕی قەرەداغیسە و بوو بە سوڵتانی شیعری کلاسیکی کوردی و یەکەک بوو لەو کەسانەی کە گرنگیی زۆری بە زمانی کوردیی دا لە شیعر و وێژەدا.

پاراستنی مێژووی زارەکی و گێڕەوەکان.

ئەم زانیاریە وردانە و ئەم داستانە پڕ لە سەروەریە، ئەمانەتێکی مێژوویە کە لە ئاگەی مێژووی زارەکیی نەوەکانی ئەم بنەماڵەیەوە پارێزراوە. ئەم گێڕانەوەیە لە زاری پیاوە دەسەز و مێژووزانەکانی ناوچەکەوە وەرگیراوە، کە بریتین لە:
حاجی حەمەغەریب مەولانی، ئەبوبەکری عومەری فەقێ عەلی، فایەقی مامە قادر، ڕەحیمی قادر قازی، عومەری کاکەوەای کاکەسێن و حاجی عەبدوڵڕەحمانی مام ڕەوف.
ئەم پیاوانە بە ئەمانەتەوە ئەم مێژوویان لە فەوتان پاراستووە و گواستوویانەتەوە بە نەوەکانی دوای خۆیان، تا نیشانی بدەن کە کینەی کۆنی عوسمانییەکان و ئاوارەکردنی ئایبەگییەکان بە موسڵ و تەلەعفەر و گۆیجین و دزینی مێژوویان، هەمووی باجی ئەو ئازایەتی و سەرنەواندنەی قەرەداغیسی یاخیی و خۆرجنەدەر بووە.

خوێندنەوەیەکی سادەی ئەم باسە:
لێرەدا بە خڕایی و سادەیی تیشک دەخەمە سەر ئەو لایەنانەی کە لە دەقە مەژوویییەکان و گێڕانەوە زارەکییەکاندا وەک "کێشکەی هەزی قەرەویس" دەبینرێن:

١. پێگەی جوگرافی و ستراتیژی (قەڵەمڕەوی جافداریی جاران، گەرمیان و کوێستان)

قەرەویس لە سەردەمکدا دژیا کە ململانێی نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی لەسەر خاکی کوردستان لە لووتکەدا بوو. ناوچەی نیشتەجێبوونی ئەو (گەرمیان و کوێستانی جافایەتی) ناوچەیەکی سنووریی هەستیار بوو، تاادەیەک ناوچەی شێی عوسمانی و سەفەوی بوو، قورسبوو کە بتوانیت لەو سنوورانەدا سەربەستیی خۆت هەم وەکو تاک و هەم وەکو هەز و هەم نەتەوەیش بپارێزی.

سەربەخۆیی نێوان دوو جەمسەر: قەرەویس توانیبووی جۆرێک لە "خۆبەڕێوەبەریی ناوەکی" دروست بکات کە نەچێتە ژێر باری هیچ کام لەو دوو ئیمپراتۆریەتە. ئەمەش وای کردبوو ناوچەکەی ببێتە پەناگەیەک بۆ ئەو کوردانەی لە ستەمی باج و عەسکەرتاریەتی عوسمانی ڕایان دەکرد، بەڵام بۆ شەوێکی نافەرمیی و نیمچەڕاگەیەندراو.

٢. فەلسەفەی "خەرجنەدەر" و ئابووریی سەربەخۆ.

وشەی "خەرجنەدەر" یان ملنەدەر کە بۆ قەرەویس و نەوەکانی و هەندجار بۆ تیرەکەی بەکاردێت، تەنها وەسفێکی ڕەوشتیی و کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو ستراتیژێکی ئابووریی و پرسکی سیاسیی ناڕاستەخۆیشە.

لەو سەردەمدا عوسمانییەکان سیستەمکی باجی توندیان هەبوو بە ناوی "تیمار و زەعامەت". قەرەویس پێی وابووە کە خاکی کوردستان هێی کوردە و ئەو ناوچانە بەتایبەت بە هەزە کۆچەرییەکانن، بەرهەمکەشی تەنها بە خڕکەکەی خۆیەتی.

ئەم ڕەتکردنەوەی باجە، لە ڕواڵەتی عوسمانییەکانەوە وەک "خیانەتی گەورە" و دژایەتییکردنی فەرمانی خەلافەت ئەبینرا، بەڵام لە ڕواڵەتی قەرەویس و هەزکەیەوە وەک "پاراستنی ناموووس و ڕەنج" چاوی لێئەکرا. هەر ئەمەش بوو ڕق و کینەی دەسەڵاتی ناوەندیی لە بەرز کردەوە.

٣. سوپای خەزانی و "دوازدە ئەستێرەکە"

باسکردنی دوازدە کوڕی قەڕەوەیس (مەولان، حسێن، شاوەیس و...تاد) تەنها بۆ ژماردنی نەوەکانی نییە، بەڵکو نیشانەی دابەشبوونی دەسەڵات و یەکێتیی نەوان نەوەکانە.

هەر یەک لەم کوڕانە لە ناوچەیەکدا وەک جێگری باوکیان و سەرکردەی مەیدانی کاریان کردووە. ئەمە وای کردبوو کە "ئاهیبگی" تەنها ناوێک نەبێت، بەڵکو ببێتە دامەزراوەیەکی سەربازی و کەمەڵایەتی کە بە ئاسانی هەڵنەوەشێتەوە، ئەمەیش سەری ئەکێشا بۆ شتگەلی دیکەی سەبارەت بە کورد و خاک و سنوور و بابەتی باج و ئابووری.....

کۆژرانی قەڕەوەیس بۆ پیلان نێک لە جەنگدا، دەیسەلمێنێت کە عوسمانییەکان لە هووبەووبوونەوەی ئەم "سوپا خەزانییە" جەرگ دەستەوەستان بوون و بۆ مەترسییشیان زانیوە.

٤. "هەژی کوشتنی قەڕە"؛ چرکەساتی گەینی مەژووی پیش و پاش خۆی و ناونان.

کاتێک ئاگوترێت ئەم هوودارە بوو بە پەند، مانای وایە کارەساتێکە هێندە گەورە بووە کە چوارچەوەی خەڵک یان هەزێک(ی نموونەی ئاهیبگی و جاف)ی تێپەڕاندووە و گشتیی بووەتە.

هەرای قەڕەوەیس،
دوای شەهیدکردنی، کوڕە و برا و برازاکان، خوشکەزا و کچەزاکانی "نیمچەقیامەت"ەکیان بەرپا کردووە. ئەوان نێک هەر تەنیان کردووە، بەڵکو ناوچەکەیان بۆ عوسمانییەکان کردە دەزگ و ئەمەیش دیسان لە مەژوودا گوم کراوە بۆ مەبەست.

تەنەی درێژخایەن: ئەوەی کە دەگوترێت "بوو بە خوێنی قەڕە، هەر نابەختەوە"، ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ئاهیبگییەکان بۆ چەندین دەیە بەردەوام بوون لە لەدانی بنکە و فەرمانبەرانی عوسمانی. ئەم پشتوییە وای کرد دەوڵەتی عوسمانی پەنا ببەتە بەر سیاسەتی "هاگواستنی زۆرەملە" و نەوەکانی ئەم بنەماڵەیە بۆ ناوچە دوورەکانی وەک موسڵ و تەلەعفەر دوور بخاتەوە و تەکەڵاوی تورکمان و عارەبی ئەو ناوچانەیان بکات بۆ ئەوەی هاگیان لە ناوچەی خەیان ببڕێ و پەرتەوازەیان بکا.

٥. جێنشینی مەعریفی (لە شمشێرەوە بۆ قەڵەم)

ئەم سەیریترین و جوانترین بەشی داستانکەیە، بەتایبەت بە کەسانێک کە گرەکیان بە لوتکەی شکان و لوتکەی سەرفرازیی بزانن. عوسمانییەکان ویستیان بە ئاوارەکردن و کوشتن، نەوەی قەرەویس و براکانی و تەنانەت بنەماڵزاکانی کۆتایی پێ بهێنن و بیانسڕنەوە، بەڵام:

خوێنی "ئێمە"ی کوڕی قەرەویس، دوای دوو نەوە گەیشتە مەولانا خالیدی نەقشبەندی. ئەو کەسەی کە لە هێگڵی "تەریقەت"ەوە توانی هەژموونی دەوڵەتی عوسمانی لە ڕووی مەعنەویەوە لە ناوچەکەدا کەم بکاتەوە و کورد بکاتە خاوەن بڕیاری ئاینیی و هەندێجار سیاسیی خۆی.
مەولانا نەک سنووری هەز، بەڵکو سنووری نەتەوە و ناوچەیشی بڕی و گەیشتە هەزاران دێ و هەزاران ماڵ و وەڵات.

خوێنی "ئێمە"ی کوڕی قەرەویس، گەیشتە حەزرەتی نالی. نالی زمانی کوردیی (شێوەزاری جافی/ سۆرانی) کردە زمانێکی ئەدەبیی هێندە بەهێز کە بەرگەی هەموو شێواندنێکی زمانی تورکی و فارسی و بگرە عارەبییش بگرێ.
واتە ئاگرچی قەرەویس پشووی نەدا لە پاڵ بڕی هێنجەکەیدا، بەڵام نەوە و بەرهەمی قەرەویس ئاڵێبەگی، بووە هەکارێکی گەورەی خرمەتی کورد و کوردستان و بەرهەمەکەی بە هەمووان بوو، پشکشیان بێ و شایەنیانێ.

پوختەی خاڵە هەرە گرنگەکان:

ناسنامە: قەرەویس سمبوولی "کوردی ڕەسەن و جافی سەرکەش و یاخی"یە کە نەبووتە پاشکۆی هیچ دەسەاتێکی دەرەکی و خیانەتی ناوخۆیی.

بەرگری: داستانەکە نیشان دەدات کە بەرگریی کورد مێژوویەکی کۆنی هەیە و تەنها پێویست نییە بە سەدەی بیستەمەوە.

تەئریخی مەعریفی: نەوەکانی قەرەویس (حەزرەتی مەولانا و حەزرەتی نالی) گەورەترین تەئسیریان لە عوسمانییەکان کردەوە؛ بەوەی کە سەلماندیان کورد نەک هەر لە شەڕدا، بەڵکو لە زانست و ئەدەب و مەعریفەیشدا ئازا و پێشەنگ و سەردەستە.

ئەماناتی زارەکی: ئەم مێژووە بە خوێنی دێ و بە گیانەوەی سنگ بە سنگ پارێزراوە، کە ئەمە خەی جارەکە لە خەباتی کولتووری و پەویستە بە هەواشی و وردبوونەوە و ساخکردنەوە، بکرێتە بەشێک لە مێژووی

دروستی کورد و هەڵکان.

ەمانی (لە ژووانی کەقیدەکان) و چەند سەرنجێك.. سەدیق سەعید ەواندزی

هیچ ژانرێکی ئەدەبی وەکو ەمان، پەیستی بە وردەکاریی لە چنینی ەوداوەکان و گەانەوە و وەسف نییە. بە جۆرێك کە ەمان، بە هونەری گەانەوە و وردەکارییەکان دەناسرێت. بە بەوای من، ەمانووس وەك ئەو ئەندازیارێیە، کە نەخشەی کارەکی ئەندازەیی ەك دادەژێت و ئەگەر بچووکترین لایەنی ئەو نەخشە و ئەندازەسازییە لە بەرچاو نەگرێت، ئەوا ەنگە کارەکی هونەری سەرکەوتوو، نەخشەیەکی هونەریانەی جوان دەرنەچێت. ەمانیش بە هەمان شێوە، ئەگەر ەمانووس لە گەانەوەی ەوداوەکان و وەسف و نیشاندان و ناساندنی کارەکتەرەکان، بەو شێوەیە ورد نەبێت، بەگومان دەکەوێتە هەڵەی وەها کە خەشی درکی پێ ناکات. لە میانەی ئەزموونی خەم وەك خوێنەرەك و لە پەراوێزی خوێنەوەی ەمانەوە، گەیشتووەتە ئەو بەوایەی، کە زەربەی هەرە زەری ەمانووسکانی ئەمە، لەو وردکارییە شارەزا نیین و دەکەونە هەڵەوە. بە جۆرەك وەسفی شتەك دەکەن، کەچی لە درێژەی ئەو وەسفەدا، بە ئەوەی هەستی پێ بکەن، دەکەونە هاودژییەوە. ەمانووسکانی ئەمە، زەر جار(وەسف) کە توخمێکی سەرەکی و بنەەتی ژانری چیەك و ەمانە، وەك پێکهاتەیەکی هونەری و یەك وێنەیی دەبینن و ناچنە نەو ئەو وردەکارییەی کە دەبە لە نەو ئەو وەسفەدا هەبێت. بە نموونە: تە کە باسی وەرزی زستان دەکەیت، دەبە ئەوەت لە خەیاە بێت، کە بەفر و باران و ەهەشە لە زستان هەن. کە باسی هەڵەی میکانیکی فەکەیەك دەکەیت کە بە ئاسمانەیە و دەفڕێت، دەبە باسی ئەوەش بکەیت، کە سەرنشینانی لە چ دەخێکی ترس و دڵەاوکێ و مەترسی ژیان دان لەو کاتەدا. ئەم جۆرە لە وەسفکردن زەر گرنگە لە ژانری ەمان و چیەکدا. چونکە بە هەیەوە، گەانەوەی ەوداوەکان مەوداێکی تەر وەردەگرن و لە پەراوێزیشیەوە، خوێنەر وردتەر دەچێتە نەو بینای هونەری

ماندووە. ماڵ و منداڵ و ژووانی کۆڤیدکاندا، چیڕۆکی ژیانی کەسێک بە ناوی (هیجران) دەگێڕێتەوە، هیجران دوای ئەوەی باوکی دەمرێت، بە تەنها خۆی و ئینجانەی دایکی دەمێننەوە، بەیەک بژێوی ژیانی وەک کۆی ماڵ، دەکەوێتە ئێستە و لای بەرگدروودەک کارێک دەدەزێتەوە و دەبێتە بەردەستی و ژیان و گوزەرانەکی ئاسایی دەباتە سەر. دواتر کە دایکی دەمرێت، وەک زەربەی خڕکی دیکە، کە هەمیشە دەیانەوێت ببنە فەرمانبەر و ژیانی گوند و کستوکاڵ و ئاژەڵداریی جێبهێڵن، ئەویش هەوڵکی زۆر دەدات لە فەرمانگەیەکی حکومەت بکرێتە فەرمانبەر، بەڵام سەرکەوتوو نابێت و ئیدی نائومێدانە، بیر لە هەندەران دەکاتەوە و لە ڕێگەی قاچاغەوە و بە هەی ئەو پارەیەی بە شاگردی دەستی کەوتووە، هاوکات کاری دەستگەیش، ئیدی دەچێتە ئێستانبڵ و لەوێش دەکەوێتە نەو تەی قاچاغچیەکان و سەرەنجام لە ڕێگەی چووەنی بە ئەوروپا، لە دەریای ئیجە دەگیرێت و دیپەرت دەکرێتەوە. بە سنووردارکردنەوەشی، جگە لەوەی ئەو سەرمایەی هەیبووە لە دەست دەدات، هاوکات دەکەوێتە دەخکی دەروونی ئاڵۆزەوە و بە ڕەشبینی و نائومێدی ژیان دەگوزەرێنێت و ئەو سەردەمش، ڕۆژگاری قایرەسی کەرەنایە، ئیدی خۆی کەرەنتینە دەکات. هیجران، خوشکەکی هەیە بە ناوی قومری، بەڕام ئەو لەگڵ دوو منداڵ و سەنگەری هاوسەری، لە گوندەکی سەر سنوور دەژین و ژیانییان بە کشتوکاڵ کردن و باغداریەوە دەبەنە سەر. ئەوان زۆر تکا دەکەن، کە هیجران دوای بۆر لە ڕەیشتنەی، بچێتە لای ئەوان و کەچ نەکات بە هەندەران، بەڕام ئەو بەیاری خۆی داوە. سەرەنجام هیجران دوای گەڕانەوەی، بە هەی بوردومانی فڕۆکانی دوژمنەوە لە سەر سنوور کە ماڵی خوشکەکشی لە یەکێك لە گوندەکانی سەر سنوورە، ساکاری خوشکەزای دەمرێت و ماڵی خوشکەکشی وێران دەبێت، بەڕام دواجار هەموویان بەیار دەدەن ژیانەکی نوێ دەست پێ بکەنەوە و بەرەنگاری دوژمن ببنەوە، بەو جۆرەش کەتایی بە ووداوەکانی ڕەماندێ دێت. بگومان یەکێك لە خوشە دیارەکانی ئەو ئەو ڕەمانە، هاوشوەی هەموو ڕەمانەکانی دیکەی کوردی، ئەو درێژدادەیە، کە ڕەماننووس بە مەبەستی درێژکردنەوەی ڕەمانەکەی لە ووی لاپەڕەوە، پەنای وەبەر بردووە. ئەم درێژکردنەوەیەی ووداوەکان، زیانی گۆڕەی لە بینای هونەری ڕەمانەکە و گێڕانەوە و کارەکتەر و ووداوەکان داوە، بە جۆرێك کە لە ووی بابەتی و هونەرییەوە، هەڵەی تێ بکەوێت. بە نموونە: کاتێ هیجران لە تورکیا دیپەرتی کوردستان دەکرێتەوە، تا شەش مانگ هەواڵی قومری خوشکی و سەنگەری زاوای نازانێت، ئەمە لە کاتێکدا سەردەمێکە، سەردەمی مۆبایل و تەی پەیوەندییەو لە هەمووش دیارتر، دەزانێت ماڵی خوشکەکەی لە کوێیە. ئەمە نەگونجاوە. ئەگەر

پاساوی مانووس ئەو بەت، کە مەبایلەکەی پێشتر کوتتە نێو دەریا و ژمارەکانی ون کردووە، دیسانەوە نەگونجاوترە، چونکە بەوا ناکەم کەس هەبەت ژمارەی خوشکەکەی نەزانەت، ئەمە لەلایەك لە لایەکی دیکەوە، لە ماوەی ئەو شەش مانگەی کە دەتەوە کوردستان، قومری خوشکیشی هیچ هەواڵێکی ناپرسەت، کە ئەمەش دیسانەوە نەگونجاوە، بەو جۆرە هیجران لە ڕێی فەرهادی هاوڕێیەوە، سەراغی ماڵی خوشکەکەی دەکات و دەچێتە سەر سنوور و کاتێ بە وانیش شاد دەبەتەوە، دەبینەت کە ساکاری خوشکەزای، کە تەمەنی هەر چەند مانگەك بووە بە هەی بوردومانەکانەوە شەهید بووە. ئەم درۆزادەیە، وایکردووە مانەکە لە زەر شۆن، بەرەو ئاپارتەکی سیاسی بچەت و بینای هونەری لە مان نەچەت وەك لاپڕەکانی (215 تاکو 245) یاخود جۆرەك لە وێنەی کامیدی و کاریکاتێری وەربگرەت، کە هیچ هزر و لۆژیکەك لە ماندا وەرینەگرەت. وەك ئەوەی لە لاپڕە(183) دا، باس لەوە دەکات کە وێنەی ساکاری مەلەتکیان، بە مەنتاژو فەتەشپ، کردووە بە کەمڕە چەکدار، کە لای ماڵی قومری بوونیان هەبوو ە و پاساوی بەردومانەکەش ئەمەیە. ئەم وەسفە نا هونەریی و نائستاتیکییانە، بە داخەوە دەرەنجامی درۆزادەی مانەکەیە. مانەکە، ناوی لە ژووانی کۆفیدەکانە، بەو مانایەی دەبە ڕەنگدانەوەی سەردەمی قایرەسی کەرەنا و ئەو هەومەرجە کەمایەتییەی ژیانی مرۆڤکان بەت، کەچی مانووس نەیتوانیوە لە گەانەوە و گوزارشتکردن لەو ڕۆژگارە سەرکەوتوو بەت، چونکە کە مانەکە دەخوێنینەوە، لە کەمترین شۆن و گەانەوەدا باسی کەرەنا و ئەم قایرەسە دەکات. بەگومان ئەمە دەزانین مەبەستی لە کۆفیدەکان هەر تەنها قایرەسی کەرەنا نییە، بەڵکو مەبەستی نەیارانی کوردیشە وەك تورکیا و ئێران کە هاوشێوەی قایرەسکن بە ئەمە، بەڵام ئەوە بەو مانایە نایەت مانووسەك پلوتی سەرکی مانەکەی لە بیر بکات و بە ووداو و گرانەوەی لاوکی سەر قاڵ بەت. لە ووی تیمەی مانەکەشەوە، گەر سەرنج بدەین دەبینین هیجرانی پاوانی مانەکە، وەرای ئەوەی دوو کار دەکات و بژێوی تا ادەیەك باشە، کەچی بیر لە چوونە دەرەوە دەکاتەوە و بە ئەمەش نەبوونی بە فەرمانبەر لە فەرمانگەیەکی حکومی دەکاتە پاساو. لەرەدا مانووس بە ئەوەی هەستی پێ بکات، ڕواڵەتی دەداتە کچکردن و ئەو تگەیشتنە لە ڕێی مانەکەی لای گنجان دروست دەکات، کە هەر کەسەك دانەمەزراو نەبووە فەرمانبەری حکومەت، با کچ بە دەرەوە بکات.

چەند هەیەك لە مانەکە:_

لە میانەی گەانەوەی ووداوەکان و درۆکردنەوەی پلوتی مانەکە، مانووس لە گەلەك شوێنی مانەکەی کوتتە هەەوە وەك:_

- لا 10 نووسیویەتی:([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]

مژووی تر، هزاران سال بەر لە کەرتنا بوونی هەبووە.

- لا 159 نووسیوەتی:_(جارەهای جار کەسانی دەست و زمانپاك لە جیاتی گوناحبارانەوە بوونەتە دەزەخنشینی دنیا و قیامەتەوە) ئەگەر بە پێی ئەو بەچوونەی نووسەر بێت، ئەوا دەبە بەس دەزەخ هەبێت بەهەشت نا، چونکە کەسانی بە زمان و پاکیش لە قیامەتدا هەر دەبنە دەزەخنشین، ئیدی بەهەشتمان بە چییە؟ ەمانناووس بە ئەوەی هەستی پە بکات، لەو گوزارشتکردنە کەوتەتە هەوە !
- لا 188 نووسیوەتی:_(ەشماەکی ەشکەە) ەشماە خی ەشە، ەشکەەی ناوێت !
- لا 224 نووسیوەتی:_ (بەچوونکانی خم هەموار دەکەموە) نازانم بەچوون چن هەموار دەکرێتەوە؟!

زمان:_

یەکك لە دیارترین هەکانی زمان و ەنووس لە ەمانکەدا، کە بەدرێژایی ەمانکە دووبارە دەبێتەوە ئەویە، کە ەمانناووس جیاوازی لە نێوان (و) وەك ئامرازی لەکدەرو(و)ی بونیادی وشە نەکردووە، بە جێرەك (و) لەکدراوی نێوان دوو وشە و ەستە، بێتە بەشەك لە وشەکان، کە ئەمەش لە ەووی ەزمانییەوە هەیەکی زەق و جگەی سەرنجە بە ەمانناووسەك، کە تەمەنکی لەگەە ەمان بردێتە سەر. ئەم شێوازە لە نووسین، وایکردووە زمانی ەمانکە زەرنامە و نا ەزمانی بێت، کە پە ناچێت هەمووی هەر هەی چاپ بێت . بە نموونە با سەرنج لەم وشانە بدەین:_(دەپدلَپ، خولیدەخواردەوە، گلیو گازاندە، کەسنەناسو بەداکوباب، ئاسایو، گەنیو، بەختەوەریو، بەیەدەرکەوت، تووەییەو، بگونەاحو، حیزبەو، لە یەکترنزیکەدکەوتینەوە، کەسو، پووشوپەاشو، فرمسکەشتنو، شارەزاییو، ماەو سامان) ئەمانەو سەدان وشەی تر، کە لە ەووی ەزمانییەوە بە هەە نووسراون و زمانی ەمانکەیان تکداوە. دواجار دەەم ژووانی کەقیدکان، بە داخەوە لە نووسینی ئەزموونی ەمانناووسەك ناچێت، کە تەمەنکی لەگەە ەمان بردێتە سەروو ئەو ەمانە، لە ەووی نووسینەوە، سەد فرسخ لە دواوەی ەمانی کانگەی بەا و زەلیلن، کە ئەستاش لە چێژ و جوانی خیان نەکەوتوون.

- **پێراوەز: لە ژووانی کەقیدکاندا، ەمان، نووسینی: حسام بەرزنجی، ساەی چاپ 2020_**

*ئەم بابەتە لە هزرو هونەری ژنامەی خەبات بڵاوکراوەتەوە.